اصغر شر

شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ 'فني تجربن' تي ٿيل ڪم جو تنقيدي اڀياس

An analysis of work done on Shaikh Ayaz's "Shairi Tajurba", Poetic Experiments ."

Abstract

This article examines the work done on "Poetic Experiences" in the poetry of Sheikh Ayaz. Ayaz has followed the classical and senior poets in Sindhi poetry, but he has also created his own path and style, making his poetry distinct. Ayaz's poetry is not only experimental but also melodious, beautiful, and enjoyable, captivating the reader's senses. This article will explore the poetic experiences in Ayaz's poetry that researchers and critics have focused on, who has done this work, and in which books on Ayaz this work is included?

In simpler terms, the article will review existing research on Ayaz's poetic experiments, identifying key themes and notable contributions.

Key words: Shaikh ayaz, poetic experiences, analysis, Ameer Ali chandio, Dr ishaq Samejo, Saher imdad.

شيخ اياز سنڌي شاعريءَ ۾ اڳين ڪلاسيڪل ۽ همعصر شاعرن جي پيروي بہ ڪئي آهي تہ ان سان گڏوگڏ هن پنهنجي شاعريءَ لاءِ نوان پيچرا ڳولهيا آهن... پنهنجي شعري اسلوب کي الڳ ۽ نروار ڪري بيهاريو آهي. اياز پنهنجي شاعريءَ ۾ رڳو نوان تجربا ناهن ڪيا، پر اُهي ايترا تہ مُترنم، سهڻا ۽ وڻندڙ آهن جو شعر پڙهڻ وقت شعر جو جمال حواسن تي حاوي ٿيو وڃي!. هن مقالي ۾ اسان اهو ڄاڻنداسين تہ اياز جي شاعريءَ ۾ فني تجربا تہ ڪيترائي ٿيل هوندا پر انهن ۾ محققن ۽ نقادن ڪهڙن فني تجربن تي لکيو آهي؟ ۽ ڪنهن ڪنهن اهو ڪم ڪيو آهي؟ اهو اياز تي ڇپيل ڪهڙن ڪتابن ۾ شامل آهي؟ ان حوالي سان ڏٺو وڃي تہ سڀ کان پهريان شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ فني تجربن تي امير علي چانڊيي لکيو آهي. امير علي چانڊيي، شيخ اياز جي شاعريءَ تي فني فڪري حوالي سان هڪ جاندار مضمون لکيو، جيڪو شيخ اياز تي جامي چانڊيي جي ترتيب ڏنل ڪتاب ۾ شامل آهي. ڏٺو وڃي تہ امير

علي چانڊيي جو هڪ ٻئي مضمون هڪ مڪمل ڪتاب ڪان وڌيڪ پاڻ ۾ مواد رکي ٿو. هن مضمون ۾ بي مواد سان گڏ اياز جي شاعريءَ ۾ ڪيل فني تجربن تي بہ لکيو ويو آهي، جنهن ۾ نظم ۾ ڪيل بہ شعري تجربا ڏنا ويا آهن. مثلث جي صورت ۾ لکيل اياز جو نظم، جنهن ۾ اياز وزن بحر جي تبديليءَ سان گڏ قافين جي ترتيب بہ مٽائي ڇڏي آهي، جهڙوڪ:

”تو وڃان خنجر بڪف،
چيري انهن جي صف بصف،
اي پرين تنهنجي طرف، تنهنجي طرف!

اي پرين تو لاءِ مان،
جيسين مران وڙهندو رهان،
ڪاش توکي موت ڪان اڳ ۾ ڏسان!

هيءَ مثلث جي هڪ شڪل آهي، جنهن ۾ اياز هي نظم رچيو آهي. روايتي مثلث جي شڪل تقريبن هيئن آهي: الف الف ج/ د ر ج/ ب ب ج ليڪن اياز ان کي هيئن ڪري ڇڏيو: الف الف الف / د د د/ ج ج ج وغيره. يعني هر بند بغير وراڻيءَ جي ۽ پاڻ ۾ هم قافيا، نہ صرف ايترو پر مٿئين نظم ۾ وزن جي رڪنن جي بہ ڦير ڦار ڪئي وئي آهي، جيڪو سنڌي شاعريءَ ۾ واقعي بہ هڪ تجربو آهي. پهرين بند جو وزن هيءُ آهي:

فاعلاتن فاعلن
مستفعلن مستفعلن
فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ٻئي بند جو وزن بہ ساڳيو آهي، مزي جي ڳالهہ اها آهي تہ اياز بحر ۽ رڪنن جي ترڪيب اهڙي رکي آهي، جنهن کي علمِ عروض جا ماهر پلي قابلِ اعتراض سمجهن پر پوءِ بہ چئبو تہ اياز جي تجربي جي پُهچ Approach عقلي ضرور آهي. هر بند جي پهرين ۽ ٽين مصرع بحر رمل ۾ آهي ۽ بند جي پهرين سٽ ۾ هڪ رڪن هڪ محذوف ۽ هر ٽين سٽ ۾ بہ رڪن ۽ هڪ محذوف ڪتب آندل آهي ۽ ٻي مصرع وري بحر رجز ۾ آهي ۽ اهڙيءَ طرح ترتيب وار هر بند جي ٻي مصرع ساڳي بحر ۾ آهي ۽ ان ۾ بہ رڪن سالم ڪم اچن ٿا.“ [(1)]

ان ڪان سواءِ امير علي چانڊيو، نظم ۾ ڪيل اياز جي هڪ ٻئي تجربي جو بہ حوالو ڏئي ٿو جنهن ۾ شيخ اياز مخمسي نظم ۾ مستزاد جو اضافو ڪيو آهي.

”سونهن تنهنجي جو هميشہ گيت ڳاتو آهہ يا نہ؟
سچ ٻڌايانءِ ڪيئن آهہ!

سمنڊ تي پاسا ورائي چانڊني جيئن صبح جو،
۽ اُفق مان سج ڪيڏي پهرين ڪني جيئن صبح جو،
واءُ ۾ خنڪي هجي ۽ ڏُنڊ ڪجهہ ڇايو هجي،
دور شاعر جي نظر ۾ دور ڪجهہ آيو هجي،
ڇئو برابر آهہ يا نہ؟
هاءِ! غم تنهنجو هيئين سان آنءُ لاتو آهہ يا نہ؟
سچ ٻڌايانءِ ڪيئن آهہ!
لڙڪ تنهنجي تي سڄي دنيا وڃايو روپُ رنگ،
ٺهڪ تنهنجي تي سڄي عالم وڃايو جلترنگ،
تون خوشي تون آنهہ غم ٻيو زندگيءَ ۾ آهہ ڇا،
تنهنجي جهاتيءَ کان سوا دل جي دري ۾ آهہ ڇا!
ڇئو برابر آهہ يا نہ؟

هيءُ نظم مسمطي هيئت واري نظمن جي لحاظ کان "مخمس" جو هڪ قسم آهي، پر اياز وري ان ۾ مستزاد جو اضافو ڪيو آهي. هڪ طرف اياز مخمس جي هيئت ۾ ردوبدل ڪيو آهي. اصل مخمس جي شڪل ذهن ۾ رکڻ کان پوءِ ئي اياز جي تجربي جو داد ڏئي سگهجي ٿو. اصل مخمس جي شڪل هن ريت آهي:

الف الف الف الف ج/ ب ب ب ب ج/ د د د د ج
يا الف الف الف الف ج/ ب ب ب ب ط/ د د د د ص
پر اياز وري هي طريقو اختيار ڪيو:

پهرين سٽ الف ۽ ان کان پوءِ مستزاد ۽ وري الف الف ۽ ب ب ۽ پوءِ هيءُ جملو "سچ ٻڌايانءِ ڪيئن آهہ" ۽ پوري بند جي وڃي صورت هيئن بيهندي. الف +مستزاد/ الف ب ب +مستزاد/ الف + مستزاد/ ن ن ص ص+مستزاد" (2)

ڏٺو وڃي تہ اياز شاعريءَ ۾ فني حوالي سان ڪيترائي اضافا ڪيا، نواڻ آندي. اياز گهڻي قدر شعري صنفن کي جيئن جو تيئن قبول ناهي ڪيو. هن انهن ۾ پنهنجي طرفان ڪي نہ ڪي اضافا ضرور ڪيا آهن.

اياز جي نظم جو اهڙو ٻيو تجربو بہ ملي ٿو جنهن تي بہ امير علي چانڊيي مثالن سان لکيو آهي. امير علي مطابق اياز پنهنجي ان مسدسي نظم ۾ ٽلهہ جي اضافي سان گڏ قافيائي سٽن ۾ بہ تبديلي آندي آهي.

"ڏو ڏڙام
اف غلام

هِير تي غريب کي،
اک لڳي وئي هئي،
آهه بدنصيب کي ڪل نہ پر پئي هئي،
بادشاهه جو پلنگ!
نرم نرم رنگ رنگ!
رڙ ڪئي پريان ڪنيز،
پاندان! پاندان،
ننڊ آ عجيب چيز_ هي سُتو رهيو جوان،
چوبدار ڪئي هڪل،
هُوا ٿيو ڏئي هڪل.

هيءَ نظم بنيادي طور مسدس جي نئين شڪل آهي، جنهن ۾ اياز ٽلهه جو اضافو ڪيو آهي، يا ڪٿي ائين چئجي تہ مستزاد معڪوس آندي اٿس. وزن جي لحاظ کان بہ هڪ نئون تجربو سامهون اچي ٿو. نظم ۾ مسدس جي پيٽ ۾ هيٺيون تجربو ڪيو ويو آهي.

مسدس جي هيئت:

الف الف الف الف ب ب/ ج ج ج ج د د/ ض ض ض ض ڪ ڪ/ ليڪن اياز ان ۾ هيءَ تبديلي آندي آهي:

ٽلهه الف الف/ ج ب ج ب ط ط/ ص و ص و ح ح/ وغيره.“ (3)

شيخ اياز تي جيڪو تنقيدي ڪم ٿيو آهي ان ۾ امير علي چانڊيي جي اياز جي شاعريءَ تي لکيل تحقيقي مقالي کي وڏي اهميت جي نگاهه سان ڏٺو وڃي ٿو. اياز جي شاعريءَ تي ٻين پاسن سان گڏ شعري تجربن تي جيڪو امير علي چانڊيي لکيو آهي ان کي اياز جا ٻيا نقاد ۽ محقق ڪيئن ٿا ڏسن؟ ان کي قبول ڪري سگهجي ٿو يا نہ؟ ان تي وڌيڪ ڪم ٿيڻ جي ضرورت آهي يا نہ!؟ اهو اياز جي پارکن لاءِ آهي تہ اهي ان ڏس ۾ وڌيڪ ڇا ٿا ڪن. اياز جي شاعري بحر آهي، ان جي گهرائيءَ ۾ جيترو وڃجي ٿو ايترا ئي ماڻڪ موتي هٿ لڳن ٿا.

قاسم ملڪ جو مضمون ”شيخ اياز جا ترائيل“ جي عنوان سان، ڪتاب ”شاعر جي خوابن جي خوشبو“ ۾ ڇپيل آهي، جنهن ۾ هن ص113 تي اياز جي ڪيل ترائيل ۾ فني ۽ فڪري تجربن تي بہ لکيو آهي. قاسم ملڪ، اياز جي ترائيل ۾ ڪيل فني تجربن ۾، ڇهن سٽن ۽ سٽن سٽن واري ترائيل سان گڏ اٺن سٽن جي ترائيل جو بنا مثالن جي صرف ذڪر ڪيو آهي. قاسم ملڪ شيخ اياز جي ترائيلن جي سٽن ۾ ڪيل ”قافين“ جي مٽا سٽا تي بہ لکيو آهي پر ترائيلن جا مثال نہ ڏنا اٿائين، فقط اَٺن سٽن واري ترائيل جي هيئت

جيڪا اياز نئين رڪي تجربو ڪيو آهي، ان جو مثال A.B.A.A.B.A.A ڄاڻايو آهي. ڇهن سٽن واري ڪيل تجربي جو A.B.B.B.A.A ۽ ستن سٽن واري ڪيل تجربي جو A.B.B.B.A.B.A ڄاڻايو آهي. ان کان پوءِ ترائيل ۾ ڪيل اياز جي فڪري تجربن جو ذڪر ڪندي به ترائيل ڏنا اٿس، پر اهي فڪري حوالي سان خاص نواڻ يا نرالپ نٿا رکن جو ان کي فڪري تجربو چئجي. مضمون جي آخر ۾ اياز جي ترائيل جي اهم خصوصيتن ۾ ردم، موسيقيت، رواني، ٻوليءَ جي سلاست، فطرت جو اپياس، طبيعت جون داخلي ڪيفيتون ڄاڻايون ويون آهن. اياز جي ترائيل ۾ ٿيل تجربن بابت هيءُ مضمون به اڻپورو آهي، ڇو جو مضمون اندر مثالن ۾ شعرن جا نمونا يا ڪو حوالو ناهي ڏنل ته ان بابت ڪا به راءِ جوڙي نٿي سگهجي.

پروفيسر سحر امداد، اياز تي لکيل پنهنجي مضمون ”تو جا سمجهي سِٽ“ ۾ اياز جي وائيءَ ۾ ڪيل تجربن تي لکيو آهي. پاڻ صرف اياز جي پهرين شعري مجموعي ”ڀونر ڀري آڪاش“ ۾ شامل واين تي لکيو اٿس. ان ڪتاب ۾ شامل اياز جي واين جو تعداد چوڏهن ڄاڻائي انهن کي فني حوالي سان الڳ ڪري ”عروضي وائي“ ۽ ”ڇند تي آڌارڪ وائي“ جي عنوانن ۾ ورهايو آهي.

”ڀونر ڀري آڪاس ۾ اهڙيون چوڏهن ڪوتائون آهن، جن کي اياز وائي ٿو سڏي ۽ جيڪي عروض تي آڌارڪ آهن.“ (4)

مطلب ته اياز جي پهرين ڪتاب ۾ شامل چوڏهن وايون آهن ۽ اهي چوڏهن ئي عروض تي سرجيل آهن ته پوءِ ڇند تي ڪهڙيون ٿيون؟ ص 201 تي وڏيڪ وضاحت ۾ ”آءُ زندان جي جهروڪي مان نهار، ترس اي حسن ازل، هر محبت جي ماجرا، تنهنجي ڳولا تنهنجون ڳالهيون صبح شام، رات ڪائي تانگهه تات، اي زمانن جا ضمير، ڪيئن ڪريان مان ڪنهن به ريت، روح منهنجي جي نجات“ کي هڪ بحر ۾ ”وري اها ئي تان اچي ٿي، مان ڪوئل تون ڪاري رات، گهرا گهرا نيڻ پريںءَ جا، پنيٽ پنيٽ پڙڪن پڙڪن، ڳل تي ڳوڙها گل تي شبنم“ کي ٻئي بحر ۾ ڄاڻائي، اياز جي مڪمل چوڏهن واين کي ٻن بحرن ۾ ئي لکيل ڄاڻايو آهي. اهي به ڪهڙا بحر آهن؟ اهو به نٿس ڄاڻايو. اگر اهي وايون عروض تي آهن ته انهن جا وزن ڪهڙا آهن اهو به ڄاڻايل ناهي. جيڪي عنوانن سان وايون سحر امداد ڄاڻايون آهن انهن جو انگ چوڏهن نه پر تيرنهن ٿو بيهي. جڏهن ته ڪتاب ۾ شامل واين جو انگ چوڏهن آهي. ليڪڪا پاڻ تضاد جو شڪار آهي، جو هوءَ هڪ جاءِ تي اياز جي ڪجهه واين کي عروض تي ته وري ڪجهه واين کي ڇند تي لکيل ڄاڻائي وري ٻئي هنڌ سڀني واين کي عروض تي لکيل ڄاڻائي انهن کي ٻن بحرن ۾ به ڄاڻائي ٿي، پر وري اهي به بحر ڪهڙا آهن؟ انهن جا نالا به ناهن ڄاڻايل.

شيخ اياز نظم ۾ ڪوڙ تجربا ڪيا آهن، جيڪي اڪثر گيت وارو رَسُ چَسُ رکن ٿا، پر اياز انهن کي نظم سڏيو ۽ لکيو آهي. اهڙن اياز جي ڪيل تجربن جو حوالو بہ ڊاڪٽر اسحاق سميجي ڏنو آهي، جن ۾ "پريت پريںءَ جي پايل پايل، آيل آيل گھايل گھايل منهنجا پيرَ. اياز هن کي "ناچ ڏن" جو عنوان ڏنو آهي ۽ ان کي نظم ئي سڏيو اٿس، پر پنهنجي ٻولي، موضوع، پيشڪش ۽ تاثر ۾ هيءُ هڪ مڪمل ۽ ڀرپور گيت آهي. اياز ممڪن آهي هن کي نظم ۾ تجربو تصور ڪيو هجي، پر منهنجي خيال ۾ هيءُ گيت ۾ تجربو آهي." (5)

مٿي ڄاڻايل نظم جو مثال جيڪو پاڻ ۾ گيت واري دنيا پيو رکي. پر وري ان سان گڏ ڊاڪٽر اسحاق سميجي ڪجھ اهڙا گيت بہ ڄاڻايا آهن، جيڪي آهن گيت، پر رَسُ ۽ چَسُ نظم واري رکن ٿا: "اهڙن گيتن مان 1946ع جي مهراڻ 8_9 ۾ ڇپيل گيت "ڏس تہ ڪنول ٽڙي پيو" پنهنجي موضوع جي نزاڪت ۽ بندن وچ ۾ خيال جي تسلسل سبب گيت کان وڌيڪ نظم محسوس ٿئي ٿو پر ان ۾ نفاست گيت واري آهي." (6) محققن ۽ نقادن جو اياز جي اهڙن "گيت جو رسُ رکندڙ نظمن ۽ نظم جو تاثر ڏيندڙ گيتن" بابت ڪهڙو رايو آهي؟ ان کان سواءِ اياز، گيت ۾ ڪيترائي نوان، نرالا، انوکا ۽ دل لڀائيندڙ تجربا ڪيا. انهن گيتن جي ڪن گهاڙيٽن کي پذيرائي ملي، ڪن نوجوانن يا ٻين شاعرن بہ انهن گهاڙيٽن ۾ گيت لکيا تہ ڪي تجربا اياز کان اڳتي پنهنجو قدم وڌائي نہ سگھيا. "هن (شيخ اياز) هڪ کان وڌيڪ گهاڙيٽن جي امتزاج جا تجربا بہ ڪيا آهن، جيتوڻيڪ اهي گيت فقط تجرباتي گيت ئي رهجي ويا." (7)

شيخ اياز گيت ۾ بيت جو تجربو بہ ڪيو آهي، يعني گيت جي اندر بندن جي جاءِ تي بيت رکيا آهن. اهڙي ڳالھ ڊاڪٽر اسحاق سميجي پنهنجي ترتيب ڏنل ڪتاب "ناوَ هلي آ گيت ڪٽي" ۾ ص28 تي ڪئي آهي. پاڻ اياز جي ڪتاب جو نالو "ڪپر ٿو ڪن ڪري" تہ ڄاڻايو آهي، پر اهڙي ڪنهن گيت جو مثال ناهي ڏنو جنهن کي حوالي طور هتي پيش ڪري سگهجي. فقط ايترو لکيل آهي تہ: "هڪ گيت "ڪپر ٿو ڪن ڪري1975ع" ۾ بہ شامل آهي، جنهن ۾ اياز بندن جي جاءِ تي بہ بيت ڪم آندا آهن."(8)

شيخ اياز جي گيت تي تاج جويي بہ لکيو آهي، جنهن ۾ هن اياز جي انهن گيتن جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي شيخ اياز هندي ماترڪ ڇند سان گڏ ترنمي ۽ فارسي وزن تي لکيا آهن. اهو شيخ اياز جو فن آهي جو هن هندي ڇند تي گيت لکيا هجن، ترنم تي لکيا هجن يا فارسي وزن بحر تي لکيا هجن، پر انهن ۾ نمايان خوبي آهي "ردم، موسيقي" جيڪا برقرار آهي. پاڻ لکي ٿو: "اياز گهڻا تڻا گيت هندي ماترڪ ڇند تي لکيا آهن، ۽ ڪيترائي هندي ڇند ۽ فارسي وزن جي ميلاپ مان جوڙيل نون ترنمي سانچن تي جوڙيل

آهن. ڪجهه فارسي وزنن تي بہ ڪامياب گيت لکيا اٿس، پر هن فارسي وزن اهي اختيار ڪيا آهن، جيڪي سنڌي ٻوليءَ ۽ شاعريءَ جي مزاج سان ٺهڪندڙ آهن.“ (9)

اياز پنهنجي سنگيت ناٽڪ دودو چنيسر ۾ بہ فني تجربا ڪيا آهن. ان ۾ ڊراميٽيڪل گهُرجن ۽ ان انداز سان گڏ ان ۾ پنهنجي فني اورچائيءَ ذريعي وائي، غزل، گيت ۽ نظم جي جيڪا رس چس، رنگ ڍنگ، سُونهن ۽ نرملتا جو رنگ پريو آهي، ان تي ڊاڪٽر فياض لطيف هن طرح ويچار ونديا آهن: ”هُن (شيخ اياز) هِن سنگيت ناٽڪ (دودو چنيسر) ۾، پنهنجي ڪمال ذات ۽ ذانءَ سان نہ فقط احساس ۽ تاثر جي تازگي پيدا ڪئي آهي، پر ان ۾ هيئت جي تخليقي تجربن سان ڪٿي وائيءَ جو سوز ۽ گداز پريو آهي، تہ ڪٿي غزل جي رنگ ۽ سنگ جون سُڳنڌون اوتيون آهن. ڪٿي ان ۾ گيت جو رچاءُ آهي، تہ ڪٿي نظم جي رنگيني ۽ رعنائي ملي ٿي.“ (10)

دوهي ۾ ڪيل شيخ اياز جي فني تجربن تي ڊاڪٽر فياض لطيف، شيخ اياز تي لکيل پنهنجي ڪتاب ”شيخ اياز جا دوها“ ۾ سٺي روشني وڌي آهي، جنهن ۾ هن اياز جي ڪيل دوهن ۾ فني تجربن ڪي مثالن سان پيش ڪيو آهي. شيخ اياز ڪجهه اهڙا دوها بہ لکيا آهن، جن ۾ هن 16–10 ماترائون، ڪجهه ۾ 16 –11 ماترائون ۽ وري ڪجهه اهڙا دوها جيڪي 11–16 ماترائن تي سرجيل آهن. 16–10 ماترائن واري دوهي بابت فياض لطيف لکي ٿو:

”.... پهرين مصرع جي پهرين پد ۾ ٽن ماترائن جو اضافو ڪري، ان جي ٻي پد مان هڪ ماترا گهٽائي ان جي ترتيب (16+ 10=26) بيهاري آهي، جنهن جي ٻنهي مصراعن جو ماترڪ انگ 52 جُڙي ٿو.

تو وٽ دک جي ديڻ نہ ڪائي، سُک جا سانگ سوين،
ڇو ڇو چاکي ٿو تون پنهنجي تن جي تانگهہ ڇوين؟“ (11)

ٻئي 16 –11 ماترائن تي لکيل دوهي بابت ڊاڪٽر فياض لطيف لکي ٿو:

”شيخ اياز جي دوهي ۾ سڀ کان وڌيڪ پسند جو وزن جنهن تي هن لڳ ڀڳ 265 دوها لکيا آهن، اهو هري پد دوهو (16+11=27) آهي. (12)

هن ۾ فياض لطيف، شيخ اياز جي هري پد دوهن جا 16 مثال ڄاڻايا آهن ۽ انهن جون خوبيون بيان ڪيون آهن، جهڙوڪ: ٽين ۽ چوٿين پد جو ورجاءُ، ٻي ۽ چوٿين پد جو ورجاءُ ۽ ان سان گڏ ڊائلاگ فارم دوهن جا مثال ڏنا آهن.

اڳتي 11_16 ماترائن واري دوهي بابت ڊاڪٽر فياض لطيف لکي ٿو:

”.... ان ۾ ماترائن جو سٽاءُ (11+16 =27) مقرر ڪيو آهي، جيڪو دوهي ۾ فني حوالي سان هڪ نئين تجربي جو ڏس ڏئي ٿو:

مان سنڌوءَ جي ڏار، نہ روڪيو آ جنهن کي ڪنهن گهاٽ،
لَهرَ لَهرَ تلوار، ڪندي وئي ڪُنَ ڪُنَ ۾ ڪَڙڪاٽ.“ (13)

ڊاڪٽر فياض لطيف طرفان مٿي ڄاڻايل اياز جي دوهي جي ٻي اها بہ خوبي آهي جو هيءُ دوهو سورٺو بہ آهي. دوهي جو پهريون ۽ ٽيون پد پڻ پاڻ ۾ هڪ ٻئي (ڏارَ _ تلوارَ) قافيو رکن ٿا. ان کان سواءِ شيخ اياز نظم رنگ ۾ بہ دوها لکيا آهن. جيڪو پڻ هڪ انوکو تجربو آهي. ڊاڪٽر فياض لطيف، شيخ اياز جي دوهن ۾ مسلسل نظم رنگ دوهن جو ذڪر بہ ڪيو آهي تہ مثال بہ ڏنا آهن:

”اياز پنهنجي هري پد دوهي ۾ مسلسل نظم جو تاثير ۽ تاثر پيدا ڪرڻ جي ڪوشش پڻ ڪئي آهي.

مُڪڙيءَ مُڪڙي جي مُک تان بس چُميون وتيون سي چار،
پرين، اسان جو آهي سڀ سان، پوپٽ وارو پيار.“ (14)

شيخ اياز دوهي ۾ بہ تجربا اهي بہ ڪيا آهن. جو هن هڪ دوهو جنهن جي پهرين ۽ ٽين پد ۾ 16 ماترائون ۽ ٻئي ۽ چوٿين پد ۾ 14 ماترائون رکيون آهن. ٻيو دوهو جنهن جي چئن ئي پدن ۾ 16_16 ماترائون رکيون آهن. “دوهن مان هڪ جي ٻئي پد ۾ ٻن ماترائن (16+14=30) ۽ ٻئي ۾ چئن ماترائن يعني (16+16=32) جو واڌارو ڪري هن نئين انداز ۽ سٽاءَ تي طبع آزمائي ڪئي آهي.

ڪير پئي تي جهانجهر لاهي، چانديءَ جهڙا پير ڏِسي،
هِن چانديءَ ۾ هُن چانديءَ ۾، فرق پئي تي ڪير ڏسي.

***

هرڻي! تنهنجي هوڏ اجائي، رڻ ۾ رُج سوا ٻيو ڇاهي؟
آءُ تہ ڪا واٽهڙي ڳوليون، جيڪا اُڃَ اسان جي لاهي. (15)

اهڙي ئي تجربي جو هڪ ٻيو مثال بہ ڊاڪٽر فياض ڏنو آهي، جنهن ۾ هڪ دوهي جي پهرين سٽ 16_14 ماترائن ۽ ٻي سٽ 16_11 ماترائن تي آهي.

”پهرين دوهي جي پهرين سٽ جو وزن (16+14=30) ۽ ٻي مصرع جو وزن (16+11=27) آهي ۽ ان جون ڪل ماترائون 57 ٻيهن ٽيون.

هر ڪو ابدي خاموشيءَ ۾، ڪوئي اڳي ڪوئي پوءِ،
سوچي پيئي ماٺهوءَ هيئنان، جڻ پيرن جي لوءِ!“ (16)

اياز پنهنجي ڪتاب ”رڻ تي رم جهم“ ۾ ڇهہ سِٽي سٽاءَ ۾ ڪجهہ شعر لکي شعري صنف نظم ۾ تجربو ڪيو آهي. ”رڻ تي رم جهم ۾ او سپنا سپني جا سپنا جي سِري سان ڇهہ سِٽي سٽاءَ ۾ لکيل مختصر نظمن جو هڪ جُهڳٽو ملي ٿو جيڪو نہ فقط اياز جي

اڳئين نظمن جي هيئت ۽ گهاڙيٽي کان مختلف ۽ الڳ آهي پر وزن، ترنم ۽ اظهار جي لهجي ۽ لطافت جي لحاظ کان پڻ نئون ۽ نرالو آهي.“ (17)

ڊاڪٽر فياض لطيف پنهنجي ڪتاب ”شيخ اياز جي سنڌي شاعريءَ ۾ جماليات“ ۾ اياز جي ڪيل شعري تجربن ”گيت نما وائي“، ”سهري رنگ وائي“، ”نظم رنگ وائيون“، ”هڪ لفظي ۽ ٻه لفظي وراڻ واريون وايون“، ”نظم رنگ غزل“، ”ڪافي رنگ غزل“، ”گيت رنگ غزل“ ۽ ”هائيڪو نظم“ جو مثالن سان ذڪر ڪيو آهي. گيت نما وائيءَ ۾ ”منهنجي من کي چينُ ناهي“، ”تنهنجي اکڙين ۾ هئي“، سِهري رنگ وائي ۾ ”دودل گهر آيو“، نظم رنگ وائين ۾ ”اڄ تہ منهنجو روح رهجي ئي نٿو“، ”تنهنجي ڪهڙي منزلِ مقصود آ؟“، ”راڳ اسان جا راڳ اسان جا“ جا مثال ڏنا آهن. نظم رنگ غزل ۾ ”قدم قدم تي هجومِ رندان، نظر نظر ۾ شراب خانا“، ”ڪنهن ڪيئن چيو ڪنهن ڪيئن چيو پر وائي سڀ کي وات هئي“، ”جيجل! ڪهڙي ٻيجل آندي هيءَ تنبي جي تانَ؟“ ۽ ڪافي رنگ غزل جي مثالن ۾ ”ڇا چوان آ ڪير مهمان اي اديون!“، ”ٿئي شال ڪوئي پلئءَ جو پلو ڙي“ مثالن سان لکيو آهي.

”شيخ اياز جي ڪتابن، ”واٽون ڦلن ڇانئيون“، (ص215،211،207،199)، پن ڇڻ پڇاڙان، (ص56، 203، 232) ۽ ٻڙ جي ڇانوَ اڳي کان گهاٽي، (ص141، 142) ۾ ڪيترائي هائيڪو نما نظم نظر اچن ٿا، جيڪي اصل ۾ هائيڪو ۽ تہ ــ سٽا آهن پر اياز پنهنجي فني ذات ۽ تخليقي ڏانءَ سان انهن ۾ ڪٿي پهرين سٽ جي وراٽي سان خيال جي وحدت ۽ تسلسل جو تاثر برقرار رکيو آهي تہ ڪٿي سٽاءُ ۽ گهاڙيٽي ۾ فني ۽ تخليقي تجربا ڪري ان ۾ نظم جي ڪيفيت، رواني ۽ رنگيني پيدا ڪئي آهي.

مان ۽ تنهنجي سار،
رتل ڏانهن رُسي وئين
ڇا لئہ منهنجا يار؟

مان ۽ تنهنجي سار،
سڳو وچ سُرندڙي
وَڃي ويرو تار!

مان ۽ تنهنجي سار،
رڻ تي راتاها، مٿان
واريءَ جا وسڪار!

مان ۽ تنهنجي سار،
ايندي ڇا آڪاس مان
هماليہ هونگار.

مان ۽ تنهنجي سار،
ٻُرندي ڪڏهن اوچتو
جبل جي جهونگار..؟" (18)

ان ڪان سواءِ شيخ اياز ڪجهہ اهڙا هائيڪو نظم بہ لکيا آهن جن ۾ هن وچين سِٽ ورجائي آهي. ڊاڪٽر فياض لطيف اهڙن هائيڪو نظمن جا مثال بہ ڏنا آهن. اهڙن هائيڪن کي مسلسل هائيڪا يا هائيڪو مالها سڏجي تہ غلط نہ ٿيندو.

"بيت ۾ ٻنهي رديف ۽ ساڳيي لفظ کي قافيي طور استعمال ڪرڻ جي تخليقي تجربي کان ويندي بيت جي پهرين ۽ ٻي پد ۾ قافيي ۽ رديف رنگ جو تجربو بہ اياز جي ڏَيِنِ آهي، جيڪو سنڌي شاعريءَ ۾ هن کان اڳ ۾ ورلي ڪنهن شاعر وٽ ملندو." (19)

ڊاڪٽر فياض لطيف ان جي مثال ۾ شيخ اياز جي شاعريءَ مان بہ بيت ڏنا آهن جن ۾ اياز جو اهڙو تجربو واضح آهي، اُهي بيت هي آهن:

تيسين تائين پون، رهندي تنهنجي تاڪ ۾،
جيسين تائين تون، ورندين وطن ياتري.

***

ڇئي سگهندين ڇنڊ، توڙي مان ڇو ٿو تڪيان،
ڏئي سگهندين ڇنڊ، مون کي پار پرينءَ جا.

ڊاڪٽر اسحاق سميجي، شيخ اياز جي غير مطلع غزل ۽ طويل غزل جي تجربي کي بحث هيٺ آندو آهي. غزل کي مطلع کان سواءِ پيش ڪرڻ، ان جي شعرن کي وڌائي هر شعر ۾ مختلف خيال، موضوع پيش ڪرڻ جو حوالو ڏنو آهي. اياز ڪيترائي اهڙا غير مطلع غزل لکيا آهن. ڪيترائي طويل غزل لکيا آهن.

"هن (شيخ اياز) نہ فقط مطلع کان سواءِ غزل لکيا پر مسلسل غزل ۽ گهڻ موضوعاتي غزلن جي سيريز کي ملائي، طويل غزلن لکڻ جا تجربا پڻ ڪيا، جن ۾ هڪ ئي وقت رومانوي، سماجي، سياسي، ادبي ۽ ثقافتي موضوعن جي مختلف پهلوئن کي ڇُهيو ويو آهي. اهڙا اڪثر غزل هن جي ڪتاب "ڪلهي پاتم ڪينرو" ۾ شامل آهن." (20)

ان کان سواءِ غير مطلع (مطلع کان سواءِ) غزل تي عزيز قاسماڻيءَ بہ پنهنجي ڪتاب "شيخ اياز جي غزل جو فن" ۾ بحث ڪيو آهي. ان سان گڏ غير مقطع غزل جو بہ حوالو ڏنو آهي، پر عزيز قاسماڻي، شيخ اياز جي غير مطلع ۽ غير مقطع غزل کي غزل ۾ شعوري عمل دخل نٿو ڄاڻائي پر هن اياز جي غير مطلع ۽ غير مقطع غزلن جو جواز اهو ڄاڻايو آهي تہ ٿي سگهي ٿو اياز جي غزلن جا مطلع ۽ مقطع وقت ۽ حالتن جي ور چڙهي گُم ٿي ويا هجن. عزيز قاسماڻيءَ جي اها راءِ قبول ڪرڻ جي حق ۾ آهي يا نہ. حقيقت ڄاڻڻ لاءِ ان حوالي سان وڌيڪ تحقيق ٿيڻ گهرجي تہ اياز جي غير مطلع ۽ غير مقطع غزلن جا "مطلع" ۽ "مقطع" آهن ئي نہ يا وقت ۽ حالتن جي ور چڙهي ويا!؟.

نتيجو:

جديد شاعريءَ ۾ شيخ اياز جو نالو سڀ کان اهم آهي، جيڪڏهن سنڌي شاعريءَ ۾ سڀ کان وڌيڪ ڪنهن شاعر فني تجربا ڪيا آهن تہ اهو شيخ اياز ئي آهي.

اياز شاعريءَ کي روايتي انداز ۾ ناهي اپنايو پر ان ۾ پنهنجي طرفان ڪي نہ ڪي تبديليون/ اضافا ضرور ڪيا آهن.

اياز جي شعري تجربن تي امير علي چانڊيي، قاسم ملڪ، پروفيسر سحر امداد، ڊاڪٽر فياض لطيف، ڊاڪٽر اسحاق سميجي، عزيز قاسماڻي وغيره جو ڪم ٿيل آهي، جنهن ۾ قاسم ملڪ جو اياز جي ترائيل تي ۽ پروفيسر سحر امداد جو اياز جي ڪتاب "پونر پري آڪاس" ۾ شامل واين تي ٿيل تحقيقي ڪم مستند نوعيت جو ناهي، ڇو جو انهن مقالن ۾ ڪيترائي تضاد آهن (تفصيلي ذڪر مقالي اندر ڏنل آهي) ۽ ڪيترن ئي پاسن کان اڻپورو پڻ.

حوالا:

1. چانڊيو جامي (مرتب) "شيخ اياز - اينٿالاجي"، مضمون: امير علي چانڊيو، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، فيبروري 1998ع، ص332
2. ساڳيو، ص333
3. ساڳيو، ص334
4. ملڪ نديم، ڊاڪٽر ۽ سومرو ادل، ڊاڪٽر، "سو ديس مسافر منهنجو ڙي"، مضمون: سحر امداد، شيخ اياز چيئر شاهہ عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور ميرس، ڊسمبر 2001ع، ص199

5. شيخ اياز "ناوَ هلي آ گيت ڪٽي"، (مرتب) سميجو، اسحاق، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 2009ع، ص23
6. ساڳيو ص17
7. ساڳيو ص22،23
8. ساڳيو ص28
9. ساڳيو رايو: تاج جويو ص359
10. شيخ اياز "اياز جا سنگيت ناٽڪ"، (مرتب) سميجو، اسحاق، رايو: ڊاڪٽر فياض لطيف، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 2017ع، ص189
11. لطيف، فياض، ڊاڪٽر، "شيخ اياز جا دوها"، سمبارا پبليڪيشن حيدرآباد، مارچ 2018ع، ص50،51
12. ساڳيو ص51
13. ساڳيو ص55
14. ساڳيو ص55
15. ساڳيو ص56
16. ساڳيو ص57
17. لطيف، فياض، ڊاڪٽر، "شيخ اياز جي سنڌي شاعريءَ ۾ جماليات"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو، 2018ع، ص302
18. ساڳيو ص258
19. ساڳيو ص215
20. شيخ اياز "گيڙو ويس غزل"، (مرتب) سميجو اسحاق، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، ڇاپو ٽيون 2015ع، ص38